

**ՀԱՅ -ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

2008-2010 թթ. ընթացքում հայ-թուրքական բարդ ու զիզազ-ներով ընթացող գործընթացի տարբեր աստույների ու դրսևորումների վերաբերյալ հետազոտությունների ու հանրային քննարկումների պակաս չզգացվեց: Նպատակ չունենալով անդրադառնալ դրանց, այնուամենայնիվ կցանկանայինք կանգ առնել կարևոր խնդիրներից մեկի ու դրան ածանցյալ ենթախնդիրների համակարգի վրա: Քննարկումների, մասնագիտական ներբերումների, դատողությունների, եզրակացությունների ու առաջարկությունների հիմքում բացակայում էր առաջին հայացքից ոչ էական մեկ կարևոր սկզբունք. ցանկացած համակարգի գոյատևումը պայմանավորված է արտաքին միջավայրի բազմապիսիության և տվյալ համակարգի ներքին բազմապիսիության վախճործությամբ: Այսինքն, եթե մենք պետք է գործ ունենանք մի այնպիսի բարդ համակարգի հետ, ինչպիսին թուրքական պետականությունն է, ապա երա կողմից Հայաստանի վրա արտաքին ազդեցությունների զգալի բազմապիսիությունը Հայաստանից պահանջում է այնպիսի հնարավոր բնութագրերի ու վարքի հասունության մակարդակ, որը համարժեք լինի այդ ազդեցություններին: Այսինքն, Հայաստանին հարկավոր է ներհամակարգային բազմապիսիության ապահովում արտաքին բազմապիսիությանը դիմագրավելու համար:

«Անհրաժեշտ բազմապիսիության մասին» այս կարևոր օրենքի ամրագրումից հետո սույն հոդվածի բուն թեմայի քննարկումը հարկ է սկսել 2009 թ. ապրիլի տեղի ունեցած մի իրադարձությունից, որի վերաբերյալ Հայաստանում եղան սահմանափակ արձագանքներ, թերագնահատելով դրա կարևորությունը և հնարավոր հետևանքները: 2009 թ. ապրիլին Նախագահ Օրամայի Թուրքիա այցելության համատեքստում Նախ ադրբեջանական, ապա թուրքական ՋԼՄ-ներով տարածվեցին լուրեր, որ Հայաստանին սահմանակից թուրքական վիլայեթներում սկսվել են զանգվածային ցույցեր, որոնք դատապարտում են Հայաստանի հետ

դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ու սահմանը
 քաջելու Անկարայի մտադրությունը: Սույն դրվագի նկատմամբ
 հետաքրքրությունը մարեց, երբ Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը
 հանդարտեցրեց կրքերը, ասելով, որ հայ-թուրքական բանակ-
 ցություններում Ադրբեջանի շահերը և Լեռնային Ղարաբաղի
 գործունը չեն կարող երկրորդային լինել: Մի կողմ թողնելով
 Հայաստանին սահմանակից թուրքական նահանգներում հակա-
 հայկական տեղափոխությունների իրական տրամաշարժի հարցը,
 որը ադրբեջանցիների կողմից երբեմն գերազանցատվում է,
 վստահեց մի կարևոր մտահոգություն. Թուրքիայի լուր
 համաձայնությամբ Ադրբեջանին հաջողվել է նշված նահանգներում
 սնել հակահայկական տրամադրություններ, որոնք ժամանակի
 ընթացքում կարող են զանազան կերպով դրսևորվել: Հարկ է
 վերհիշել, որ 2004 թ. ապրիլից Կարսում գործող Ադրբեջանի
 գլխավոր հյուպատոսարանին վստահված է ընդգրկուն ու
 պատասխանատու առաքելություն. այն է, Թուրքիայի արևելյան ու
 հարավարևելյան քաղաքական առումով բարդ 17 նահանգներում
 ներկայացնել Ադրբեջանի ազգային ու պետական շահերը: Անցած
 տարիների ընթացքում նշված հյուպատոսարանի դիվանագետ-
 ները, ստանալով համապատասխան աջակցություն Նախիջևանի
 ադրբեջանցիներից, ինչպես նաև տվյալ նահանգներում բավական
 լայն ներկայացված ծաղրահեղ ազգայնական քաղաքական ուժերից,
 կարողացել են հրահրել հակահայկական տրամադրություններ:
 Սահմանի բացման դեպքում, Կարսի և Իգդիրի ճանապարհային
 հանգույցներով երթեկվող ու վերահիշյալ վիլայեթներում գործունե-
 ություն ծավալող Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները,
 գործարարները պետք է խիստ զգուշավորություն ցուցաբերեն
 ադրբեջանցիների կողմից հրահրումներից ու սադրանքներից խու-
 սափելու համար: Մա կարևոր գործոններից մեկն է, որն ապագա-
 յում, ամենայն հավանականությամբ, կունենա նոր դրսևորումներ և
 ՀՀ լծակներն այն կանխելու համար սահմանափակ կլինեն: Այս
 իրողությունը հարկավոր է դիտել, որպես ազգային անվտանգության
 գերակայություններին, Հայաստանի Հանրապետության ու նրա
 քաղաքացիների շահերին խոչընդոտող հեղափոխ լուրջ գործոն:

Սահմանի բացման տնտեսական հետևանքների դրական ու
 բացասական կողմերի մասին առկա են բազմաթիվ ուսումնա-

սիրություններ, սակայն առավել սակավ են մեր պատկերացումները Թուրքիայի ներդրումային հնարավորությունների մասին, որոնք էլ հակիրճ կուսաբանվեն այս հատվածում: Թուրքիայում իշխող «Արդարություն ե զարգացում» կուսակցության կողմից տնտեսական ազատականացման ու Կենտրոնական Թուրքիայում բնակվող քաղաքացիների համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու շնորհիվ, առավել ամրապնդվեց այն բիզնես մշակույթը, որի ներկայացուցիչներին Թուրքիայում կոչում են «անատոլիական վագրեր», և որոնք ներկայանում են որպես տնտեսական իսլամի աջակիցներ: Այս իսլամի ներկայացուցիչները, բավական դիսկրիմինատիվ շարժունակ խումբ են ե իշխող կուսակցությունը, իր տնտեսական ծրագրերի իրականացման համար, մեծապես հենվում է նրանց վրա: Թուրքիայում ակտիվացած փոքր ու միջին ձեռնարկատերերի համար նոր շուկաների ընտրությունն առավել կարևորվեց վերջին ֆինանսատնտեսական ճգնաժամային երևույթներից հետո, հետևաբար, հաշվի առնելով նաև վերջին ՏԻՄ ընտրություններում իշխող կուսակցության աննշան հետընթացը, հավանական է, որ «անատոլիական վագրերի» համար նոր ներդրումային ու առևտրական շուկա կարող է հանդիսանալ Հայաստանը: Հաշվի առնելով Հայաստանի տնտեսության որոշ ոլորտներում գործող մենաշնորհային դրսևորումները և այն հանգամանքը, որ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամ պետություններին արգելված է հովանավորչական միջոցներ կիրառել ներքին արտադրողի պաշտպանության համար, կարելի է ուրվագծել, թե սահմանի բացման դեպքում Հայաստանի տնտեսական անվտանգությունն ինչպես կարող է վտանգվել, առաջ բերելով տնտեսության պաշտպանության համար անհրաժեշտ իրավական մեխանիզմների շուտավայրէ կարգավորման կարիք: Այս ամենով հանդերձ Թուրքիան զգալի սուբսիդիաներ է հատկացնում գյուղատնտեսությանը՝ նպաստելով գյուղմթերքի ցածր գների պահպանմանը: Ավելին, Թուրքիայի տարածքը բաժանված է մի քանի գոտիների, ընդ որում, առավել մեծ արտոնություններ են սահմանված թույլ զարգացած արևելյան շրջաններում կատարվող ներդրումների համար: Հայաստանին սահմանակից երեք նահանգներում՝ Արդահանում, Կարսում և Իգդիրում ապրում է մոտ

600.000 քաղաքացի: Եթե հավելենք այն փաստը, որ որոշ թուրքական ոչ-կառավարական կազմակերպությունների հաշվարկներով Հայաստանին սահմանակից թուրքական վիլայեթներում ու որոշ հարավ-արևելյան նահանգներում գործազրկությունը տատանվում է 40-50 տոկոսի սահմաններում, ապա սահմանի բացման դեպքում սոցիալ-տնտեսական հնարավոր շարժերի համապատկերում խնդիրները կամբողջանան:

Այս ամենն ամեննին էլ չի ենթադրում, որ սահմանը բացելուն պես թուրք գործարարները կուղղվեն Հայաստան ու կկատարեն հսկայական ներդրումներ: Վրաստանի տնտեսությունում թուրքական ծանրակշիռ ներկայության պայմաններում առևտրաշրջանառության ծավալներում 1 մլրդ դոլարի սահմանագիծը հասվեց միայն 2007 թվականին, իսկ Հայաստանի հետ բաց սահմանի պարագայում հայ-թուրքական ապրանքաշրջանառությունը, համաձայն ամենալավատեսական կանխատեսումների, սկզբնական փուլում չի կարող գերազանցել 300 մլն դոլարը: Ընդամենն, փակ սահմանի պարագայում հայ-թուրքական ապրանքաշրջանառությունը ծայրաստիճան անհամաչափ է. 2007 թ. Հայաստանի ներմուծումը Թուրքիայից 40 անգամ գերազանցել է արտահանմանը, մինչդեռ Իրանից ներմուծումը արտահանմանը գերազանցել է մոտ 4 անգամ:

Հայաստանին հարկավոր է նկատի ունենալ երկու հանգամանք եւ. սկզբնական փուլում, Ադրբեջանը հնարավոր բոլոր միջոցները կներդնի, որպեսզի թուրքական հերդրումները Հայաստանում ունենան նվազագույն չափաբաժին, և երկրորդ, սահմանի բացման առաջին շրջանում թուրք գործարարները զգուշությամբ կմոտենան Հայաստանի սահմաններին, նկատի ունենալով Հայաստանի ենթակառուցվածքային ու տրանսպորտային սահմանափակումները և սահմանային գոտիներում մաքսային ու հարկային ենթակառուցվածքներում ներդրումների պահանջը: Ավելին, Ադրբեջանի հետ փակ սահմանի պարագայում Հայաստանի ու Վրաստանի ավտոճանապարհներով բեռների փոխադրումը Ադրբեջան կունենա սահմանափակ դրսևորում, եթե իհարկե, Ադրբեջանը ընդհանրապես ցանկանա օգտվել Հայաստանի որպես տրանզիտային երկրի թե՛ ավտոճանապարհային, թե՛ երկաթուղային հնարավորություններից: Որոշ հայ գործարարներ, ոլանք

կարծում են, թե Հայաստանում արտադրված ապրանքները կարող են հեշտությամբ հաստատվել թուրքական շուկայում ու դառնալ մրցունակ պետք է նաև նկատի ունենան այն հանգամանքը, որ հայաստանյան ծագման ապրանքների նկատմամբ հնարավոր են լավ կազմակերպված ու համակարգված բոյկոտի դրսևորումներ: Կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ որոշ թուրք գործարարներ չեն թաքցնում, որ ցանկանում են բարելավել Հայաստանի հետ հարաբերությունները և Հայաստանի միջոցով օգտագործել Սփյուռքի բիզնես ցանցերը ու կարողությունները թուրքական, կամ թուրք-հայկական համատեղ, ծագման ապրանքների Ամերիկա արտահանման և սպառման համար: Այլ խոսքերով, տնտեսական գործունե հարաբերությունների հաստատման դեպքում ունի մի քանի մակարդակներ, որոնց ճշգրիտ գնահատումից է կախված դրանց վրա ներազդելու մեր կարողությունները: Այդ նպատակով, Հայաստան-Թուրքիա տնտեսական հարաբերությունների հաստատման իրավական փաթեթում հարկավոր է ընդգրկել համաձայնագրեր, որոնք կկարգավորեն առևտուրը, տարանցիկ վոխադրումները, առևտրային չափաբաժինները, երկաթուղային, ծովային, ավտոմոբիլային, օդային տրանսպորտի գործունեությունը, թուրքական նավահանգիստների օգտագործումը:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների լիարժեք կարգավորման դեպքում Հայաստանին հարկավոր է նկատի ունենալ մեկ այլ կարևոր հանգամանք նա: Իրադարձությունների լավատեսական ընթացքի դեպքում Թուրքիայում ստեղծվելիք ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության (հյուպատոսարան կամ դեսպանատուն) դիվանագետները կսկեն իրենց աշխատանքը ոչ բարեհաճ մթնոլորտում, ուստի աջ ծայրահեղականների ու մեկ ազգ, երկու պետություն՝ կարգախոսով Թուրքիան իրենց տուն համարող ադրբեջանցիների կողմից հնարավոր սադրանքներից նրանց անվտանգության ապահովումը պետք է դառնա կարևոր հանգամանք: Անկարայում լայնորեն ներկայացված ադրբեջանական տարաբնույթ պետական ու հասարակական կազմակերպությունների և նրանց հետ գործակցող ազգայնականների կողմից կարվի հնարավորինը, որպեսզի հայ դիվանագետներն ունենան ինքնադրսևորման նվազագույն հնարավորություններ:

Մյուս կարևոր հանգամանքն այն է, որ Թուրքիայի պետական մեքենան և հատկապես արտաքին քաղաքականություն մշակող գերատեսչությունները, ոչ կառավարական կազմակերպությունները, «ուղեղային կենտրոնները», լոբբիստական խմբերը շայտանակում են փորձել հակասություններ հրահրել Սփյուռք-Հայաստան հարաբերություններում: Օրինակ, Հայաստանի հետ հարաբերությունների ետարավոր բարելավման հեռանկարը որոշ թուրքեր ներկայացնում են որպես Հայաստանի կողմից Սփյուռքի շահերի անտեսում: Սփյուռքի կարևոր ռեսուրսների անպտուղ վատնումը կանխելու նպատակով Թուրքիայի հետ հարաբերություններում Սփյուռք-Հայաստան միասնականության ներկայացումը, նրանց շահերի մեկտեղումը պետք է շարունակի մնալ արտաքին գործերի ու սփյուռքի նախարարությունների գործունեության ելմբում:

Մեկ այլ գործոնի մասին ևս եարկ է հիշատակել. միջազգային հարաբերություններում ընդդիմադիր կողմից հարգանքի ակնկալումը իրացնող մոտեցում է քաեի դեռ անձամբ չի պարտադրվում այդ հարգանքը: Այսինքն, ժամանակ առ ժամանակ Թուրքիայի դիվանագետների, ռազմաքաղաքականության ապարատի, հատկապես վարչապետի կողմից արվում են այնպիսի ապակառուցողական հայտարարություններ, որոնք ակնհայտորեն հակասում են դիվանագիտության ընդունված նորմերին և թողնում են այնպիսի տպավորություն, որ թուրքերը մեզ հետ խոսում են «թիթեռի էֆեկտի» սկզբունքով. ներգործել Հայաստանի վրա, որի արդյունքը կլինի առավել կախվածությունը Թուրքիայից:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման ընթացքում հայկական կողմից կպահանջվի տիրապետում տեղեկատվական հոսքերին, կարգավորման ու հակադարձման հստակ մեխանիզմների մշակում: Այդ գործընթացը կարող է ուղեկցվել տեղեկատվական պայքարով, ապատեղեկատվության տարածման ու նախահարձակ լինելու սցենարներով, իսկ այդ ասպարեզում թուրքական ու ադրբեջանական կողմը սերտ փոխգործելիության շնորհիվ բավական հմտացել է, ուստի, Հայաստանից պահանջվում է թուրք-ադրբեջանական տեղեկութաքայազական գործողությունները պահել աչալուրջ հսկողության եերքո և մշակել հակազդեցության արդյունավետ մեխանիզմներ:

Քննարկելով առկա կամ հնարավոր խնդիրները՝ պետք է նշել նաև որոշ հնարավորությունների մասին. Թուրքիայի խորհրդարանում ԱՄՆ-ի նախագահի 25 ռոպեանոց ելույթը և հատկապես նրա առանձին հատվածներ դեռ երկար ժամանակ կլինեն ուշադրության կենտրոնում: Թուրքիայում Օբամայի կողմից արտահայտած կարևորագույն խնդիրներից մեկը պատմությունն էր ու դրա վերանայման հորդորը ու պահանջը: Խոսելով ազնվության, թափանցիկության և կառուցողականության մասին՝ նա կարծես թե գծեց այն մեթոդաբանական շրջանակը, որի շուրջ պետք է պտտվեր հայ-թուրքական ամբողջ դիսկորսը: Օբամաե նշեց կարևոր հանգամանքի մասին, որ «Թուրքիային հարկավոր է պատմության ընտրություն»: Նա նաև նշեց, որ պատմությունը պարտադիր չէ, որ լինի հերոսական ու ներշնչող, այն կարող է ունենալ նաև ողբերգական էջեր, որին դեմ դիմաց կանգնելը պակաս խիզախություն ու սկզբունքայնություն չէ: Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորմանն ամենայն հավանականությամբ կհետևի ներթուրքական առավել ակտիվ քննարկումները և սեփական պատմության հակասական էջերի սկզբունքային վերանայման դանդաղ, սակայն, անհետաձգելի գործընթացը:

Տասնամյակներ շայառեակ հայկական կողմը գրկված է եղել Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական մշակութային ժառանգության պաշտպանության խնդրի վրա որեւէ ազդեցությունից: Հարաբերությունների հաստատումից հետո կստեղծվի հնարավորություն, որպեսզի հենվելով մշակութային ժառանգության պաշտպանությանը վերաբերող զանազան իրավական բնույթի և տարբեր աստիճանի իրավաբանական պարտադրականությամբ միջազգային ակտերի վրա Հայաստանի կառավարությունը կկարողանա այդ խնդիրը տեղից շարժել: Բազմաթիվ իրավական ակտերից ՀՀ պետք է կարողանա առանձնացնել այնպիսի ակտեր, որոնք պետությունների համար կունենան իրավաբանորեն պարտադիր պահանջներ: Դրանց թվում առավել կարևոր են համապիտանի (ունիվերսալ) միջազգային-իրավական ակտերը, որոնք հիմնականում կնքվել են ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հաստատության՝ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի շրջանակներում: Այդ կարևոր խնդրի լուծմանը հարկավոր է նախապատրաստվել, կատարել Հայաստանի կողմից վավերացման կարիք ունեցող միջազգային

իրավական ակտերի հաշվառում ու «գույքագրում», օրինակ, ՀՀ-ն պետք է վավերացնի 1985 թ. ընդունված «Եվրոպայի ճարտարապետական ժառանգության պաշտպանության համաձայնագիրը»: Միջազգային-իրավական ակտերին ՀՀ լիարժեք մասնակացության շնորհիվ Հայաստանը հնարավորություն կստանա երկկողմ և բազմակողմ հիմքերի վրա վերահսկել պատմամշակութային ժառանգությունը և մասնակցել դրա վերականգնմանը:

Բանակցությունների մերօրյա զգայուն փուլում, որն իր բնույթով ու բարդությամբ աննախադեպ է թե՛ ՀՀ համար, թե՛ Եվրոպական իրականության մեջ, կան մարտահրավերներ, սակայն մյուս կողմից պետք է ընդունել, որ մինչև սահմանի բացումը քաղաքական ուժերի ու փորձագիտական շրջանակների ներգործության ռեսուրսները սահմանափակ են: Ակնհայտ է, որ հարաբերությունների կարգավորման ներկա փուլի նպատակը դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն է, որն ընդամենը վաւերից մեկն է, կամ առաջին փուլն է: Դրան կհաջորդի հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման իրական գործընթացը, որը լինելու է առավել ինտենսիվ ու համալիր ջանքեր պահանջող: Այսինքն, հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հեռանկարն իրական է միայն սահմանի բացումից հետո: Իրական մարտահրավերը կլիքի սահմանի բացմանը հետևող ժամանակաշրջանում և այդ ժամանակ է, որ պետք է մեկնադրել Հայաստանի ու Սփյուռքի ռեսուրսները և գործակցելով նոր հարևանի հետ, հետամուտ լինել հայ ժողովրդի ազգային խնդիրների իրականացմանը և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի շարունակմանը:

Այսպիսով, բացի մի քանի էական դրվագներից, պետք է զգուշությամբ մոռենալ այն պնդումներին, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման դեպքում Հայաստանի ազգային անվտանգության շահերն անմիջապես կվնասվեն: Իրական սպառնալիքները կծագեն, եթե դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո միջնաժամկետ (2-3 տարի) ու երկարաժամկետ (8-10 տարի) առումով չմշակվի համապատասխան գործուն ռազմավարություն: Թուրքիան ՀՀ-ի համար եղել և լինելու է դժվար գործընկեր, որի համար գերակա կլինեն մի շարք ռազմավարական տրամաչափի հարցերին հետամուտ լինելը:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման դեպքում Թուրքիան իրեն կհամարի «90 տարի տեած աշխարհաքաղաքական կոման» լիովին հաղթահարած տարածաշրջանային գործոն ու շատ դեպքերում իրեն կդրսնորի առավել անկաշկանդ:

Ամփոփելով, ընդհանուր առմամբ, կարելի է կիսել Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն ղեկավարության հետևյալ մոտեցումը. Թուրքիայի հետ հարաբերությունները պետք է կարգավորվեն միայն իրավահավասարության, երկու կողմերի իրավունքների ու կենսական շահերի հարգման հիման վրա՝ առանց այնպիսի նախապայմանների, որոնք կարող են սպառնալ մեր հոգեմոր ու ֆիզիկական անվտանգությանը, վիրավորել հայ ժողովրդի ազգային արժանապատվությունն ու պատմական հիշողությունը: